

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ I

ПРОЗА

ПЕНАТИ*

Іван Петрович переїздив. Може, таким досить неозначеним виразом можна означити малозначну і пасивну ролю, яку він відігравав у сій події. Діяльну ролю тут, як і у всім, грала Варвара Карповна, творящий та ініціятивний елемент дому. Роля Івана Петровича, як звичайно, обмежилася тим, що він на перший початок супроти плану перепроводження виявив здивовання, потім пробував протестувати, потім замовчав, нарешті ж против сильних налягань жінки почав притакувати, аби не слухати більше її аргументів, і так справа була рішена.

Се був звичайний законодатний порядок, прийнятий неписаною конституцією дому вже тому чимало літ. В міру того, як Іван Петрович тратив свою давнішу енергію і активність, ініціятива переходила все повніше і неподільніше до Варвари Карповни. Але вона заховувала певну почесну ролю для чоловіка, як для короля, що королює, але не править.

Жива, незмірно діяльна, наскрізь прозаїчна і матеріялістична, вона не тільки терпеливо приймала пасивність чоловіка, але навіть готова була трактувати його індиферентизм і бездільність як прикмету вищої марки, гідну подиву й поважання. І нелегко було вгадати, чи говорить в тім переживання з давніших часів, коли вона привикла дивитися на нього з долини вгору, — коли ще він був в розцвіті своїх сил і енергії, і се призвичаєння тепер знаходило привід для свого пошанівку навіть у таких відмінних проявах. Чи був се простий результат контрасту, коли людина з боязким поважанням дивиться на прикмети її чужі тільки тому, що вони їй незрозумілі й дивні, і тим більше їх шанує, чим менше розуміє.

І тепер діяльна половина Івана Петровича, вже кілька день наперед зайнявши весь дім пакуванням, в'язанням, вибиранням, оббігавши й оглянувши всі кути й закутини, наповнивши їх на довгий час відгомонами свого суетливого голосу, вирушила на чолі першого транспорту, обвантаживши домовників ріжними статтями інвентарю, а Іванові Петровичеві поручила “наглядати” за носчиками, більше-менше в тій ролі, яка призначається поважному страхопудові серед веселої й жвавої зграї горобців. І Іван Петрович, довгий, худий і згорблений, сповняв сю ролю з повним вдоволенням. Нипав собі по покоях, заложивши руки в кишені й курячи безперестанку, та придивлявся цікавим оком тим змінам, які повстали в обстанові. Приглядався ріжним забутиим предметам, які виходили при тім наяв, або розмовляв з приятелями, що приходили “помогти” їй, посідавши де-будь на невинесених ще річах, мовили мову на порушені теми або вислухували довгі, як звичайно, монологи Івана Петровича.

В нім разом з тим, як завмиralи джерела енергії й активності, розвивалася здібність глядача-спостерігача і нахил до розумувань над тими дивними, ірраціональними елементами життя, які відкривалися його очам і котрих кореня він шукав в пережитках давніх часів, в атавізмі нинішнього чоловіка.

Колись енергійний, меткий інженер, живий публіцист, завіда-тель одної з більших газет, він останніми часами все більше відходив від так званого реального життя, стаючи в позицію глядача, що приглядається йому збоку і знаходить в нім безліч інтересного. Не в тих гучних “подіях”, що приковують увагу публіки, але в тім укріті, непомітнім механізмі, що порушує найменше свідомий, найбільш автоматичний підклад сього життя, та працюючи десь в глибині його, творить переважну частину, головний зміст життя, під тою поверхнею, на якій вискакують “події”. Іван Петрович багато читав, любив роздумувати й ділитися з близькими приятелями своїми “відкриттями” в сій сфері. Він списував їх звичайно в своїм записнику, зазначаючи кількома словами або скороченнями факт, що звернув його увагу, і під ним — ріжні паралелі до нього та свої міркування на тему сучасних поглядів і ходячої морали. Се була одинока робота, яку він робив тепер охоче, з смаком, все инше відбуваючи як за панцину. Потім сі помічення служили йому пред-метом безконечних розмов з приятелями.

І тепер, ходячи по покоях, він розправляв з ними про вражіння, які роблять на нього зміни в обстанові, переміна мешкання, переносини.

— Річі, якими окружає себе чоловік, мають вплив і власть над ним, — правив Іван Петрович. — Вони творять надбудову, яка стає між ним і світом. Його переживання й почуття, його гадки й образи, витворені його мислю чи його вражіннями, зв’язуються з певними предметами окруження, втіляються в них. Коли чоловіку радять виїхати, змінити пробуток, місце, обстанову, щоб відітхнути від гнітючих вражінь, се тільки признання сеї власти окруження. Змучений, ослаблений чоловік тратить всяку відпорність супроти нього. Але й здоровий та сильний чоловік живе у власті його так само, тільки не відчуває його так прикро.

— Історики культури кажуть, що більш цивілізований чоловік не стоїть в такій залежності від фізичних обставин, як чоловік примітивний. Але не знаю, чи він більше індивідуально свободний, чи тільки фізичні обставини діляться своїм впливом над ним з культурною надбудовою, витвореною людським життям? Се надбудова володіє ним безгранично, сильніше від усяких стихій, і хатня обстановка, зібрана за ціле життя людини, або й за життя кількох поколінь, стає мікрокосмом сеї людської надбудови. З кожним пред-метом зв’язуються певні спомини, образи, ідеї, иноді непереможно власні, примусові, які держать чоловіка під впливом певного круга представлень і не дають вибитися з них. При кожнім погляді на них вони порушують в

нім певні пункти його пам'яті, його нервів, його волі, легеньким дотиком ворущачи незаживлені рубці його душі, і сим вічним повторенням образів та ідей надають одностайність його мислі, волі, життю.

— Коли я переходжуюся по сих випорожнених покоях, я чую себе подібно як турист, що видряпався на верх високої гори, або аеронавт на літаку, коли той обрїй, що окружав його й висів над ним, зникає, опадаючи в глибину, і стає незначною плямкою на мапі. Я чую себе незвичайно свобідним, визволеним з усіх пут, які лежали на мені, ні перед ким не відповідальним, нічим не зв'язаним, і zarazом — я чую навколо себе якусь тривожну пустку. Ослабли, упали “моральні” підвалини мого життя. Я — до певної міри розуміється — почуваю себе первозданим дикуном, який мусить доперва сотворити собі культ, заселити ріжними представленнями доохрестний світ, витворити круг моральних ідей — всю ту надбудову, яка реалізувалася в моїм мікрокосмі.

— Побільшуєш, Іване Петровичу, — завважив приятель, Трохим Іванович, лікар з професії, охочий учасник сих диспутів.

— Побільшую, щоб в сїй гіперболічній формі дати ліпше зрозуміти мою гадку — почуття сеї свободи, радісної і zarazом трохи жахливої, неспокійної. Коли чоловік окружив себе так густо всякого рода образами й споминами, що стерчить між ними як кілок у тісті, се, безперечно, хоч і гнітить його, але надає його існованню певність і спокій. Чоловік тим спокійніший, чим менше лишається йому свобідного вибору, свобідної творчости. Коли я ходив сим покоєм, моя стежка була витичена тими речами, що тут стояли, так певно, що я ані кроком не міг скрутити ні сюди, ні туди. Тут стояв фортеп'ян, загороджуючи мені дорогу; тепер я проходжу, не уступаючися перед ними — іду просто на те місце, де він стояв. Я здобув собі небувалу досі свободу, але zarazом — передо мною порожня просторонь на місці цілого круга ідей, що був зв'язаний з сим фортеп'яном.

— Він стояв бездільно, спочиваючи по літах роботи, коли мої діти вибубнювали на нім свої, нікому не потрібні, лекції музики. Мовчав поважно, як заслужений домовик, що заробив собі ласкавий хліб і спочинок в моїм домі, місце за моїм столом і під моїм дахом, як гувернер, що вивчив і вивів у люди моїх дітей. З ним теж зв'язувалася для мене пам'ять про моїх дітей. Сей завалидорога, займаючи півпокою, втілював у собі те місце, яке зайняли в моїм життю діти, виробивши для себе певний простір в тім окруженню, в яким я жив. Я з повним респектом обминав його, ідучи сим покоєм, а тепер мені дивно бачити, як неприкаянно виглядає він, стоячи на тротуарі під вікном. Вся маєстатична повага зіскочила з нього, коли його видалили з засидженої ним, заслуженої позиції й він опинився на новім місці, серед чужих людей, які не знають його і нічим не обов'язані перед ним.

— А се вішало, що так жалісно виглядає коло нього на хіднику! Як гостинно простирало воно свої рамена настрічу всім прихожим, як добрий геній сього дому, повний привіту й зичливости! Мої сїни виглядають без нього тепер як холодна, непривітна, безнадійна пуста.

— Се тхне фетишизмом, — завважив Трохим Іванович.

— Не тхне тільки, а справді се фетишизм — зовсім нормальний, всім нам знаний і звичайний. Страшить тільки саме слово, бо з ним в'яжуться поняття якогось дикунства й безпросвітньої пітьми, тим часом явище, яке се слово означає, так само близьке й нам, як і якомусь дикунові. Сервантес, обіцюючи свому перу, що повісить його на мідянім дроті по закінченню “Дон-Кіхота”, стоїть на тїм самім ґрунті понять, як індус-писар, що віддає “божеську пошану” свому перу. Індуска-селянка поклоняється кошеві, котрим носить тягарі, або жорнам, котрим меле хліб. Індус-тесля віддає поклін і жертви своїй сокирі й иншому струментові, брамін — свому писалу, вояк — своїй зброї. Ми не віддаємо, може, “божеської пошани” — річ конвенціональна — але суд, наповняючи свої архіви конфіскованими знаряддями переступства, сокирами й ножами убійників, чи не виявляє до них боязкого поважання, немов до яких співучасників переступу?

— Не кажу про такі фетиші, як династичні корони, коронаційні клейноди, ріжні традиційні мечі, що зберігаються як око в лобі, і ціла нація почувала б себе незмірно нещасливою, якби такий фетиш попав у руки иншого народу. Примітивна людина, що не вважає можливим дати до чужих рук ні позичити ніякої своєї зброї — бо се дало б магїчну силу над нею иншої людині, стоїть на тїй самій лінії понять...

Трохим Іванович хотів поперечитися, але носчики перервали сю розправу, притаскавши коші для наповнення новим змістом, їх було багато, двох ріжних категорій, зовсім одмінних. Були селяне з поблизьких сел, що прийшли пошукати заробітку під вільну хвилю, в сільських свитах, з непопуршеним виглядом і атмосферою села, яка окружала їх і тут, заслонюючи від усяких впливів міста. Вони виглядали досить непривітно, мовчазні й замкнені в собі. Не вступали в розмову, старалися не брати тяжких річей, не струдитися занадто на сій чужій їм роботі, серед чужих і далеких людей.

Другі були міські босяки з більше або менше виразними типами хуліганів і сутенерів, старанно обстриженими і виголеними фізіономіями, з свобідними манерами “широких натур”. Вони зневажливо дивилися на селян і старалися показати панам, що вони собі не дадуть чим-небудь імпонувати. Пописувалися своєю силою, беручи найважчі речі, щоб показати себе, і охоче заходили в розмову. Особливо оден, з досить гарним, але нахабним лицем, встиг дуже докладно обзнайомити присутніх з своїм соціяльним, етичним і моральним світоглядом. Пояснив, що у нього теж є на селі ґрунт, але він коло землі калантиритися не згоден, бо що з неї за потїха? — всю силу з

чоловіка забирає, всі жили тягне, а дає стільки, що як не здох з голоду, то дякуй Богові, і т. д.

Іван Петрович поліз на драбинку відв'язати старі ікони, що висіли вгорі, і віддати носчикам. Трохим Іванович для звичайности, щоб зазначити свою поміч, притримав його драбину* двома пальцями, тримаючи другою рукою папіросу.

— Се пенати моєї теперішньої сім'ї, — сказав Іван Петрович, передаючи йому ікону. — Мені трапилося надибати на толкучці на продажу якогось бідного інвентаря, мабуть, виморочного, як мені думалось. Продавець був дуже збентежений жартами публіки, яка посміхалася з нього, що він виніс на продаж своє "родительське благословення", і коли я спитав його за сі ікони, він сказав, що рад віддати їх за що-небудь, бо ніяково йому продавати чужих богів. Я дав йому рубля й взяв їх собі. Я збирався тоді женитися вдруге, з теперішньою своєю жінкою, і рішив узяти сих виморочних, безрідних пенатів за своїх — за опікунів своєї нової сім'ї. Як бачите, вони були дуже непрезентабельні: мальовання неособливе і принищене, оправа зовсім нужденна. Але я повісив їх на почеснім місці і мені завсіди було приємно думати, що сим бездольним богам мило і затишно у мене, що вони тішаються тут пошанівком і увагою.

— Сей погляд чи почуття досить розповсюднене, і в нім справді живе глибокий атавізм, — завважив Трохим Іванович. — В нашій сім'ї, у мого батька себто, була в особливім поважанню іконка, котрою поблагословила їх, умираючи, одна бездомна каліка, що була прийнята додому і в нім умерла. Вона була дуже непоказна і облуплена, але їй віддавали особливий пошанівок. Немов сподівалися, що вона буде вдячна за честь, яка їй стріла після гіркого пожиття у каліки, і пролле свою ласку на нашу сім'ю суугобо — дасть все те, чого відмовила бідній каліці...

— Се подібно, як з тими іконками, що сами приходять: припливають з водою, з'являються на дереві або що. Вони шукають захисту в новій сім'ї й приймаються звичайно з особливою гостинністю й поважанням, — завважив Іван Петрович. До розмови прилучився й босяк і оповів історію про якогось пана, що не схотів прийняти такої іконки, що прийшла до нього, тому що була обдерта й негарна. Тоді взяв її до себе його прикажчик, і що ж? — не минуло трьох літ, як той пан погорів, збанкрутував і вмер, а прикажчик розбагатів і став паном.

— Ви б, теє, не морочили голову людям своєю філософією, — невдоволено завважив другий приятель, Василь Дем'янович, як носчики понесли коші, й Іван Петрович зістався сам з приятелями.

— Чому? — спитав Іван Петрович. — Те, що ми говоримо, зовсім в дусі пануючих поглядів, отже, наша роля зовсім консервативна.

— Ти взагалі виглядаєш консервативно про всяке око з сею масою ікон, — завважив Трохим Іванович.

— Я умисно позабирав їх в свої далекі покої, щоб не давати приводу до фальшивих гадок про себе. Держу їх почасти як пам'ятки моїх особистих переживань, почасти як пам'ятки родинні. Колись вони були для мене предметом дуже гарячого релігійного культу, який, властиво, дуже пригадував форми культів примітивних. Наша сім'я визначалася великою релігійністю і я довго виявляв незвичайне прив'язання до богослуження і обряду, був в нім незвичайним формалістом і законником*.

— Наш дід наділяв своїх внуків патрональними образами — тих святих, якого ім'я носив кождий з нас, і крім того ріжними іконами на важніші факти життя. Сю ікону він дав у благословення, коли мене мали посилати до школи в науку. То був страшний момент в моїм життю, про котрий я з панічним переляком думав наперед цілі місяці чи роки, і який оповив смутком все моє життя — навіть і досі він мені сниться. Я виходив з дому, де наді мною стояли опікунчі духи роду, в далекий і грізний світ, де чув себе безпомічним, безборонним серед ворожих, неприязних людей, з которими не зв'язували мене ніякі моральні зв'язки. Я був хилою, замкненою в собі дитиною, а їхати приходилося справді далеко, в чуже місто, з чужоплеменною людністю. Ся ікона, яку я повіз з собою в своїй школярській скриньці, на червоно помальованій і навхрест помережаній чорними бляшаними стяжками*, була моїм талісманом, моїм божищем-покровителем, втіленням опікунчих духів мого рідного дому і роду, і я возив її всюди і скрізь, як Еней своїх пенатів, винесених з рідного згарища*. Я відкривав сю ікону потайки, щоб ніхто не бачив, і віддавав їй честь, цілував і поклонявся, а пізніше, коли мав свій осібний покій, справляв перед нею довгі служби, читав молитви й набив мозолі на колінах, стаючи перед нею. В трудні моменти, коли щось приходилося рішати, я просив у неї благословення, і в виразі її очей шукав доказу, що вона похваляє мої заміри і мої вчинки.

— У мене взагалі ще й тепер найдеться по ріжних далеких шуфлядах і скритках повно ріжних релігійних і піврелігійних реліквій уже з досить пізніх, студентських часів, — коли я трохи не щодня забігав перед лекціями до церкви, так, щоб ніхто не бачив, вистоював безконечні монастирські служби, ходив на прощі... Проскурки, свічки, зілля з ріжних релігійних церемоній... Я ще й тепер не можу відмовити собі в приємності випалити хрест десь в незамітнім місці страсною свічкою, хоч дивлюся тепер на все се зовсім іншими очима...

— В сім є багато поезії, — сказав Василь Дем'янович.

— Поезія — занадто загальний і неозначений вираз, се слово не каже нічого, — відпер Трохим Іванович. — Я думаю, в нас ще живуть в повній силі старі страхи перед неприязними силами окруження, і бажання захиститися від них впливом добрих, приязних духів. Місце колишнього *lar compitalis*, охоронця границь, заступила статуя або хрест фігури, яку з

певною приємністю бачать і люди дуже маловірні, — я перший, наприклад. Портрети і пам'ятки по близьких людях, которими окружаємо себе, так близько подібні до образів і реліквій предків примітивного чоловіка, що всяка різниця зникає. Культурний чоловік, що ласкаво промовляє до портрета своєї жінки, прикрашає його квітками і шукає привітного виразу в очах, як ти, Іване Петровичу, на своїй іконі, — він живе тими самими поняттями, як той дикий ватажок, про якого ми колись говорили, що тримав голову батька в глинянім дзбанку, просив у нього помочи в усяких ділах і ласкаво докоряв йому, коли справа не йшла добре.

— Я не розумію, що за охота профанувати найбільш поетичні сторони сучасного життя такими дикими паралелями, — сердито сказав Василь Дем'янович.

— Що за профанація? — відпер Трохим Іванович. — Сі паралелі, навпаки, показують, як глибоко залягають в нас сі звичаї, як глибоко людські вони. А форма — річ другорядна. Сучасна дама носить волосся свого покійного чоловіка в медальйоні або й кусник реліквії — якусь кісточку, оброблену в гарну золоту оправу. А на Андаманських островах вдови носять череп померлого чоловіка, повішений на шиї. Се річ естетики, зовсім не важна. Але коли я читаю, що індіяни Гвіяни розділюють між собою вичищені кісті покійного свояка і переховують їх як дорогу реліквію, а на Сандвичевих островах кісті рук і черепи покійних ватажків носять над їх потомками, для охорони їх від неприяних духів і сил, — в мені сі факти викликають не обридження, а спочуття, як доказ глибокого закорінення, безконечної давности сих поглядів і при звичаєнь, що живуть у мені, в тобі, в наших знайомих.

— В Біблії маємо чимало слідів боротьби офіційного монотеїзму з таким культом померлих і домових богів, терафімів, — завважив Іван Петрович. — Так само поборював їх всіма силами Іслам. Християнство, може, під впливом римського культу померлих, дало дуже багато місця йому в культурі патрональних святих. Для мене і моїх батьків, що не мали портретів своїх предків, ікони їх “ангелів”, святих патронів, заступали галерію предківських портретів. З сих образів, що бачите у мене, багато справили мій дід і прадід; се образи патронів-іменників їх предків: святих, которих імення вони носили. Я пам'ятаю таку галерію предківських патронів в покоїку мого діда. Се був його лярарій*, в стилу старих римлян. І для мене отсі портрети моєї ближчої рідні й сі патрональні ікони старших предків в'яжуться в одну цілість. Я, правда, не приношу вже їм жертв на календи, нони й іди*, як римляне, не справляю для них бенкетів, як єгиптяне або китайці, навіть не свічу їм лямпадок, не курю смолки, як роблять японці перед своїми “іхаї” — дощечками з іменами предків. Я не роблю собі ілюзій, що вони мають якісь божеські чи магічні сили, якими можуть мені прийти в поміч у трудну хвилю...

— Ну-ну, добре й те, — досить іронічно промовив Василь Дем'янович.

— Власне, я також так думаю! — правив далі Іван Петрович. — Коли я тепер згадую, як мені доводилося вносити новороджену дитину в се *penetrare*¹, щоб представити її моєму родові й віддати її під його опіку і ласку, — я констатую, що робив сю церемонію зовсім без усяких археологічних мотивів. Я поступав під вражінням безпосереднього почуття. Але вона вповні відповідає церемонії посвящення новонародженого члена родини в опіку духам — покровителям дому, як її проробляли всі народи, в різних формах, включно до наших предків. Коли мені доводилося в хвилину духового зворушення говорити щось на адресу сих образів і патронів моїх предків — оповідати про пригоду або нарікати на тяжке нещастя, що спало на мене, — я говорив тоді, як говорить дика манданка з черепами своїх дітей або свого чоловіка на громадським кладовищі, де поставлені кругом сі черепи, і вона споминає з ними веселі часи, коли вони жили з нею, дає репліки за них і відповідає на них.

— Ви, розуміється, не будете підозрівати мене, мовби я мав якісь ілюзії, що сі портрети й образи мене чують. Але і я не присягну вам, що я, говорячи до них, наперекір всякому розумованню, скептицизмові, не відчував у приближенню того самого єднання з моїми предками й близькими, які відчуває та манданка або ще ближчий нам старий приклонник блаженного Агурамазди*, коли молився до своїх “фравашів”, духів предків...

— Такі ірраціональні пережитки треба поборювати в собі, а не розпускати, — відказав непримиренно Василь Дем'янович.

— Поскільки вони входять в область розуму, — відпер Іван Петрович, — висліджувати причини якогось факту або укладати плани чи рахунки, допускаючи надприродні вмішання, магичні фактори, розуміється, — річ недопустима, і в сій сфері не може бути місця таким ілюзіям. Але в сфері чуття — хто вижене їх звідти й яка потреба, властиво, їх виганяти звідти? Якби ми захотіли з сфери поезії вигнати всі метафори, які розминаються з фізичними законами — заборонили говорити про голос крови, усміх зір, рух каменя, щоб се не підтримувало в нас атавістичних ілюзій, — чи се було б можливо і чи здалося б на що-небудь? Так і єднання з світом одшедших вважаю так само елементарним постулатом людського чуття. Ілюзію його, що ми можемо входити в якісь відносини до тих одшедших — що ми можемо зробити їм якусь приємність, можемо виливати перед ними свої почуття, — вигнати настільки ж трудно, як і непотрібно.

— У народів, настроєних навіть дуже раціоналістично, культ предків може жити разом з усякими поступами їх інтелігенції. Японці вірять, що кождий чоловік по смерті стає богом, бо дістає надприродні сили, хоч і

¹ Внутрішня частина храму.

не змінє своєї моральної істоти — то значить, задержує свої симпатії й антипатії, привички й вимоги. Сі душі предків посилають всякі добрі й злі пригоди; але для свого щастя вони потребують культу потомків, і навпаки — від культу предків залежить щастя їх живущих потомків. В критичний момент дух померлого вступає в дерев'яну іхаї і вміє порятувати вірного потомка. Подорожники свідчать, що сі вірування в повній силі заховалися в Японії до нинішнього часу, живуть поруч телеграфів і телефонів, політехнік і університетів, і витримують конкуренцію християнства, яке дуже шкодить собі, власне, тим, що дуже воевничо ставиться против сього культу, тим часом, як буддизм увійшов в компроміс з ним і поширився дуже успішно. Подорожники оповідають, як і тепер інтелігентні японські сім'ї телефоном спрощують свояків на церемонію поклонення духам предків, і європейськи вбрані, європейськи освічені інтелігенти японські у фраках і білих краватках беруть участь в такій церемонії, серед обстанови, що становить останній фасон європейської культури. І в сім, дохованим до наших часів культурі, в обстанові модерної культури, живуть у повній силі і свіжості вірування примітивного чоловіка, звісні нам у різних упосліджених, на дуже низьких степенях культури закостенілих племен.

— Цікавий факт, — перебив Трохим Іванович, — що сей культ предків такий сильний саме у народів так раціоналістично настроєних, як римляне, китайці або хоч би й японці. Се обіщує будучність сьому культуві. В міру того, як пустіє небо в очах сучасної людини, як зникають для неї різні небожителі, премирні духи, — з тим більшим прив'язанням мусить вона звертатися до сього, в кождім разі реальнішого предмета свого пієтизму.

— Не берімся віщувати, — відказав Іван Петрович. — Життя повне несподіванок, хвиль поступових і відступових. Я хочу тільки піднести, що сей культ зовсім не варварський, не пережитий, а глибоко людський, і як такий — невмирущий і вічний. Не кождий може вірити в позасвітових, премирних, як кажете ви, богів-покровителів, в якусь силу, що дбає про чоловіка й стереже його. Але се ряд людей, які дбали про те, щоб їх потомки жили щасливіше, легше, краще, гідніше. Сі батьки, які ладні були небо прихилити своїм дітям, а їх діти — знов своїм, і так до нас, до вас, до кожного з нас, передавали з рода в рід свої скорботи й надії, своє горе і радість, і тішили себе гадкою, що колись життя буде краще, легше, щасливіше... Нарешті, той безконечний ряд нам незвісних попередників дальших, ті покоління, що з пітьми звірячого життя билися до гіднішого, яснішого життя, — ті ряди героїв, великих геніїв, що нелюдськими жертвами, якими окуплюється кожде новаторство в людськім життю, пробивали перші леди людського життя, здобували ті геніяльні здобутки, які лягли в основу людської культури, стали тим ґрунтом, котрий ми топчемо нашими ногами, навіть не

завважаючи його, — хіба се не вповні реальний, і не високий заразом, не гідний, не заслужений предмет культу тепер і во віки?

— Релігія Бога замінилася релігією бого-чоловіка, далі йде релігія чоловіка просто, або релігія людства... — зачав знов пророчити Трохим Іванович. Але його єретичні гадки були щасливо перервані покойовою Варвари Карповни, яка влетівши проголосила, що Варвара Карповна каже вже йти, а наглянути перенесення решти речей поручила їй.

Наступило загальне замішання. Іван Петрович поспішив злізти з моди, з якої виголошував свої останні промови, тримаючи в руках портрет своєї покійної жінки й іншої пані, котру сватав колись і котру шанував вдячною пам'яттю, як свого доброго генія, за се, що вона відмовила йому, коли він її сватав.

— Василь Дем'янович, — закричав він, — беріть отсих моїх добрих геніїв, ви будете нести їх на нове мешкання. Ви ж, Трохим Іванович, як чоловік грубого і реалістичного мишлення, візьміть отсих носителів практичного елементу, мого батька і діда. Ви, чоловіче, візьміть отого святого, що стоїть там під стіною, він репрезентує далеких і незвісних предків, бо й ім'я сього святого незвісне так само, як і їх. На постороннє око ми будемо представляти звичайну процесію квартирантів, особливо, коли отой пан понесе напереді отсю лампу і камінові щипці. Але для чоловіка, який буде дивитися на нас проникливим зором приятеля людського життя, ми будемо старою церемонією перенесення родинних богів і предківських *imagines* [тут: ідолів] на нове огнище. Особливо, коли я заберу ще сі свої реліквії в хустинку і приподоблюся тим способом старому Фаррі*, що, йдучи на нові місця, потайки забрав з собою за пазуху своїх фамілійних богів, як сказано в книзі Битія. Василю Дем'яновичу, не гнівайтеся, се вже остання єретична гадка, яку ви від мене чуєте сьогодні і, як бачите, — ми ще далеко не договорилися до сотворення світу...

с. 128 *І серед них темно-малинові цвіти-букети деннику на довгих стеблах...* — маємо справу з подвійною помилкою: помилка друкаря-складача у неправильному прочитанні слова: замість “денник” треба “донник” (це російська назва, українська — буркун), і помилка М. Грушевського, який описав квітучий іван-чай, — саме ця рослина має “темно-малинові цвіти-букети на довгих стеблах”, переплутавши його з буркуном (донником), який цвіте дрібними жовтими або білими квітами.

с. 129 *Причукнувши в темнім заглибленню скель...* — перша публікація передає цю фразу: “Причукнувши в темнім заглибленню скель...” Про те, що це помилка, свідчить авторський переклад: “Прикорнувши в темному углублении скал...”

Пенати

Перша публікація: ЛНВ. — 1910. — Т. 51. — Кн. IX. — С. 412–422, підписана криптонімом М. З. Зберігся автограф твору: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 49, арк. 413–430, а також відбитка публікації в ЛНВ з кількома стилістичними правками автора: ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 262, арк. 151–156. Автограф датовано 30. VI–2. VIII, рік не вказаний автором. Зважаючи на час публікації, припускаємо, що це 1910 рік.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, на черки, замітки, історичні образи... — С. 194–211.

с. 132 *Пенати* — у Стародавньому Римі боги-охоронці домашнього вогнища, культ яких був пов'язаний з обожнюванням предків. Кожна римська сім'я мала кількох таких богів-покровителів. У переносному значенні пенати — рідний дім.

с. 136 *Трохим Іванович для звичайности, щоб зазначити свою поміч, притримав його драбину...* — так цю фразу виправив автор у відбитці публікації. Було: “Трохим Іванович притримав для контенансу його драбину двома пальцями...”

с. 137 *Наша сім'я визначалася великою релігійністю і я довго виявляв незвичайне прив'язання до богослуження і обряду, був в нім незвичайним формалістом і законником* — М. Грушевський наділяє головного героя низкою особливостей власної біографії. Зокрема, у “Споминах” він говорив про надзвичайну — аж до релігійного аскетизму — побожність матері, а також про свою “гостру полосу релігійності, котру я пережив в третім десятиріччю мого життя” (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 9. — С. 120).

... *померезаній чорними бляшаними стяжками...* — було: “померезаній бляхою”.

... *була моїм талісманом, моїм божисцем-покровителем, втіленням опікунчих духів мого рідного дому і роду, і я возив її всюди і скрізь, як Еней своїх пенатів, винесених з рідного згаруща...* — “Купили мені червону скриньку, оббиту залізними пасками, таку, як буває у рекрутів. Дід прислав мені на дорогу ікону Спасителя, котру я дійсно з того часу возив з собою скрізь, як Еней своїх пенатів” (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 9. — С. 148).

с. 138 *Се був його лярарій...* — ларями називали шанованих у Римі добрих духів, що охороняли дім і родинне щастя. Дерев'яні, бронзові або мармурові статуєтки ларів стояли в так званому лярарії — спеціальній полиці біля вогнища у кожному домі. На відміну від пенатів, лари були пов'язані з житлом. Римляни вірили, що лари не залишали дому навіть тоді, коли родина змінювала помешкання, тимчасом, як пенати йшли за господарями. Батько сім'ї щодня молився ларам, прощався з ними, рушаючи в дорогу, а після повернення посилав їм свої вітання.

Я, правда, не приношу вже їм жертв на календи, нони й іди... — тричі на місяць ларам приносили жертви, під час родинних свят їх увінчували квітами. Календи — в давньоримському календарі назва першого дня кожного місяця. Календи, як і нони та іди, застосовували для рахунку днів у місяці: від цих трьох, визначених для кожного місяця моментів, дні відраховували назад (наприклад, шостий день перед безневними календами і т. д.). Нони (від лат. *nonus* — дев'ятий, тобто дев'ятий день до ід) — сьомий день березня, травня, липня, жовтня і п'ятий день інших місяців. За допомогою нон рахували дні всередині місяця. Іди — в давньоримському календарі так називався день посередині місяця. На 15 число іди припадали в березні, травні, липні та жовтні; на 13 — в інших восьми місяцях. Після реформи календаря Юлієм Цезарем зв'язок між довжиною місяця і числом, на які припадають іди, був загублений.

с. 139 ... *старий приклонник блаженного Азурамазди...* — Агурамазда — в іранській міфології верховне божество зороастрійського й ахеменідського пантеонів. Буквальне значення — “господь премудрий”.

с. 141 ... *приподоблюся тим способом старому Фаррі...* — йдеться про біблійного персонажа Фарру, батька Авраама (Книга Буття, 11, 26; 31–32).

Комета

Перша публікація: ЛНВ. — 1911. — Т. 54. — Кн. V. — С. 284–294, підписана криптонімом М. З. Зберігся автограф твору: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 49, арк. 392–412, датований 22.VII/4.VIII 1910 р.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, на черки, замітки, історичні образи... — С. 261–278.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II]	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”]	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”]	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред.
П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924)
/упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.